

Edin Mutapčić*

“ISTOČNO PITANJE” I BOSNA I HERCEGOVINA DO POŽAREVAČKOG MIROVNOG UGOVORA

SAŽETAK

Istočno pitanje kao problem u evropskoj historiografiji nastaje uslijed dekadencije Osmanskog carstva koja nastaje poslije bezuspješne treće opsade Beča, odnosno “Velikog rata” (1683-1699) koji je uslijedio. Ovo pitanje istovremeno u sebi nosi značajne elemente, prema stavovima evropske historiografije, “civilizacijskog sukoba”, odnosno sukoba kršćanstva i islama, koje se prema ideolozima navedenog sukoba žele prostorno omeđiti religije, kao azijsku i evropsku. Bosna i Hercegovina je tokom gotovo dva stoljeća bila u središtu prije svega Habsburških namjera da ovo pitanje okončaju u svoju korist pri čemu bi Bosna i Hercegovina postala sastavni dio njihovih zemalja. U ovom radu će biti prikazan početni period, period „geneze“ iz kojeg će u narednom periodu proizaći politički problem koji je u historiografiji prepoznatljiv kao Istočno pitanje,

Ključne riječi: Osmansko carstvo, Istočno pitanje, Bosanski ejalet, Habsburško carstvo, Rusija, Mletačka republika, demografija, pravo.

* Prof.dr., vanredni profesor, Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli.

UVOD

Navedenim terminom („*Istočno pitanje*“; *res Orientales*) u evropskom diplomatskom rječniku se uglavnom svodi na status *osmanske političke baštine*. U prvom planu zbog snage evropskih sila, to je ona teritorija koje je osmansko carstvo držalo prvenstveno u jugoistočnoj Evropi, (Vlaška, Moldavija, Krim, Srbija, Bugarska, Grčka, Albanija, Makedonija, Bosna) i na Sredozemlju (otoci ovog mora, kao i otoci njemu pridruženih mora). Slabljenjem carstva ova problematika dobija sveopšte karakteristike osmanske zaostavštine, te u problematiku navedenog pojma ulaze i oni prostori gdje dominantno živi muslimansko stanovništvo, kao što su: Bliski i Srednji Istok (Sirija, Liban, Arabija, Palestina, Irak) i Sjeverna Afrika (Egipat, Tunis, Alžir, Libija).¹ „*U užem smislu to je pitanje koje se ticalo postanka i opstanka Osmanske carevine kao muslimanske države u Evropi*“. Uslijed gore navedenih specifičnosti vremenom se to pitanje svelo na pitanje „*opstanka Osmanske carevine na Balkanskom poluotoku i u istočnom Sredozemlju (Levantu)*“.²

Istočno pitanje je problem kojim se bavi već nekoliko generacija historičara. Sam naziv pojma („*Istočno pitanje*“), bio je prisutan i kod savremenika, dok se u diplomatskim krugovima prvi puta upotrebljava na *Kongresu Sv. alijanse u Veroni* 1822. godine.³

„*Istorija Istočnog pitanja toliko je široka ne samo da obuhvata istoriju nekoliko burnih stoljeća, nego i jedan lanac naroda i raznih nacionalnih kultura*“.⁴

¹ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Magistrat, Sarajevo, 2003., 191.

² M. Imamović, *Historija države i prava BiH*, 191.

³ Vasilj Popović, *Istočno pitanje-istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, drugo izdanje, Sarajevo, 1965., 3. (nadalje: V. Popović, n. dj.).

⁴ *Isto*, M. Ekmečić, *Predgovor*, str. V;

1. Univerzalnost Osmanskog carstva

U trenutcima svog uspona i velikih osvajanja koje je sprovodilo Osmansko carstvo u XIV, XV i XVI stoljeća zasigurno da je to u tom trenutku bila najznačajnija ekonomska i vojna sila tadašnjeg svijeta. Kultura i način života zasigurno su u tim trenucima bili ispred evropskih. Iako je vrlo teško navesti sve razloge koji su vodili Osmansko carstvo u te brojne uspjehe, ipak u prvi plan se stavljaju slijedeća dva.

1) Najprije, to je dobra državna organizacija, koja je svoj procvat doživjela zahvaljujući odličnom vojno-državnom ustrojstvu, organiziranom na principu timarskog sistema vlasništva koji je u brojnim segmentima iznad tadašnjih evropskih feudalnih sistema. Timarski sistem je, sam po sebi, podsticao osvajačku politiku, za koju su imale interes sve društvene snage. Početak, same krize Osmanskog carstva je vezan za dalje pokušaje osvajanja i zasigurno da u vrijeme nastanka izraženije krize Osmanskog carstva, poslije bezuspješne opsade Beča 1683. godine, kod evropskih sila je bila izraženija bojaznost za daljnju osmanlijsku ekspanziju, nego li što su pomišljale na protjerivanje Osmanlija iz Evrope. Dakle, kod suvremenika uopšte nije postojala svijest o krizi carstva i njegovom zaostajanju u tom trenutku. Takva slika se javlja tek gotovo jedno stoljeće poslije.

2) *Tolerancija osmanskog društva.* U Osmanskom carstvu, kao islamskoj državi, je živio veliki broj etnički, vjerski i jezički raznorodnog nemuslimanskog stanovništva. To su u prvom redu bili kršćani, pravoslavne vjeroispovijesti i Jevreji. Oni su, u skladu sa islamskim propisima, kao narodi „knjige“, tj. oni koji imaju knjigu „Božijeg otkrovenja“ i ispovijedaju religiju otkrovenja, uživali u Osmanskom carstvu, kao muslimanskoj državi, status zaštićene manjine. To su bili takozvani milleti.⁵ Pripadnici svakog milleta čiji je vjerski poglavar živio

⁵ M. Imamović, *n. dj.*, 126-127; D. Kicikis, *Osmanlijsko carstvo*, Plato, Beograd, 1999., 21- 22.; Poslije grčkog, uslijedilo je osnivanje jevrejskog mileta (1454-1455). Mehmed II je pozvao rabina Musu Kapsalija koji je živio u Konstantinopolju i prije osvajanja, i imenovao ga velikim rabinom. Zatim je 1461. godine osnovan gregorijanski (armenski, pravoslavni) millet pri čemu je armenski biskup iz Bruse, Joakima

u Osmanskom carstvu i bio osmanski podanik uživali su na personalnoj osnovi određenu vjersku samoupravu i zaštitu. Oni su svoje privatno-pravne, prije svega statusne i porodične odnose regulirali na osnovu svog vjerskog ili kanonskog prava.⁶

*Osmansko carstvo je bilo jedna od univerzalnih svjetskih imperija koja je pod političko-administrativnim pojmom osmanstva okupljala i ujedinjavala etnički i vjerski raznorodne elemente. Iz tog razloga potrebno je naglasiti činjenicu i pogrešnog svođenja u evropskoj historiografiji ovog carstva kao Turskog. Prema tome, potrebno je razlikovati pojmove osmanski i turski. Prvi je politički, a drugi etnički pojam. Zato se Carstvo u nauci naziva osmanskim, a ne turskim.*⁷

Naravno u svemu tome je izuzetak „krug turske magije“, kako je „antiturske filipike“ prozvaio hrvatski književnik Miroslav Krleža, odnosno iskrivljavanje historijskih činjenica naspram događaja vezanih za taj period balkanske historije.⁸ Naravno takav dojam prisutan je i opšte u „tradicionalnoj“ evropskoj literaturi.⁹ Potrebno je naglasiti, da spomenuta tolerancija nije nikakav osmanski ili turski izum to je ustvari „pitanje života i smrti jednog carstva i ona nema nikakve veze sa vrlinama vladar ili dominantnog naroda“.¹⁰ Ovu je državu početkom XIV stoljeća

(Yovakim), imenovao patrijarhom (što su Armenci koristili tek od 1543. godine). Osnivanje svih milleta je evolutivni proces, ograničen najprije na glavni grad da bi se vlast vremenom proširi na prostor cijelog Carstva.

⁶ M. Imamović, *Historija države i prava BiH*, 126.

⁷ M. Imamović, *Historija države i prava BiH*, 117.

⁸ Miroslav Krleža, *99 varijacija*, Lexicographica, Eseji i zapisi, Biblioteka XX vek, Duga, Beograd, 1972., 45.; „Kako se fascinantan krug turske magije još uvijek nije ugasio u našim svijestima, više od svega govori Njegoš, čije parole još danas ubiru pljesak sa otvorene scene, kao da se u Gorskom vijencu o neposredno živim političkim problemima, a ne o jednom historijskom motivu na prijelazu iz XVII u XVIII stoljeće.“

⁹ Tako u jednom od najpubliciranijih historija srednjovjekovne Evrope, francuski autor Heri Pirenne opisujući osmansko zauzimanje Carigrada, i ulazak u „Aja Sofiju“, zaključuje: „bio je to izraz počasti, što ga je taj barbarin nesvjesno iskazao višoj kulturi, koju je upravo nadvladao“ (Henri Pirenne, *Povijest Evrope od seobe naroda do XVI stoljeća*, Marijan Tisak, Split, 2005). Naravno pri tome mu ni na kraj pameti nije da analizira riječi španjolskog ambasadora u Bizantu – Carigradu, koji 1403. godine, dakle 50.-godina prije osmanskih osvajanja opisujući ovu carsku prijestolnicu kaže da je to grad u „ruševinama, pretvoren u veliko selo“ (D. Kicikis, *Osmanslijsko carstvo*, 80)

¹⁰ D. Kicikis, *Osmanslijsko carstvo*, 6.

*utemeljio Osman Gazi, vođa jednog od brojnih turskih plemena.*¹¹ Po njemu se, kao osnivaču države i dinastije, Carstvo službeno naziva osmanskim, a ne turskim. Mada je turski bio službeni jezik osmanske administracije, samo Carstvo nije u etničkom smislu bilo tursko. Tradicionalni naziv koji su koristili osmanski historičari je Osmanli-Devlet. Devlet, ustvari, znači Komonvelt (en. Commonwealth) to bi savremeni termin označio kao zajednicu naroda, *osmanlijska zajednica naroda*.¹² Dakle, radi se o raznorodnoj zajednici naroda pri čemu se ne može istaći ni posebna jezička dominacija Turaka. Tako se i politički narod tog Carstva naziva Osmanlijama, a ne Turcima. Treba naglasiti da veliku ekspanziju ovo carstvo duguje promjenama koje su nastale „u njegovoj unutrašnjoj strukturi i političkom razvoju“ tako da ustvari carstvo nastavlja tradiciju „klasičnih država Bliskog istoka“¹³, ali i onih organizacionih vrijednosti do kojih je doseglo Bizantijsko carstvo, tokom svog razvitka.¹⁴ U svemu tome, treba imati u vidu povoljan geografski položaj koji je Osmanskom carstvu omogućavao kontrolu najvažnijih komunikacijskih centara sve do otkrića „novog svijeta“ krajem XV stoljeća.

*Osmansko carstvo se raspada u Prvom svjetskom ratu, nakon kojeg nastaje Turska kao republika i nacionalna država turskog naroda u modernom smislu riječi.*¹⁵

¹¹ *Osman Gazi* kao vođa jedne od brojnih seldžučko-turskih ratničkih skupina, koje su operirale u Maloj Aziji (Anadoliji), na istočnim granicama Bizanta. Za razliku od drugih sličnih skupina, koje su se raspale, Osman (1299-1326) je uspio uspostaviti i organizirati u zapadnoj Anadoliji državu koja je u početku imala status kneževine, odnosno emirata ili bejlika (beylik). Temelje toj državi postavio je već Osmanov otac Ertogrul, vođa jednog od centralno-azijskih turskih nomadskih plemena koja su se pred mongolskim pritiskom pomjerila u Anadoliju. Osnivačem carstva smatra se Osman po kome su i država i dinastija dobili ime.

¹² F. Muhić, *Mit o kršćanskoj Europi i islamskom Orijentu – Bosna kao povijesna i kulturna paradigma Europe*, Bošnjačka pismohrana, Svezak 11., br. 34-35., Zagreb, 2012., 94., nap. 3.,

¹³ H. Inaldžik, *Osmansko carstvo, klasična doba 1300-1600*, Srpska književna zadruga, Beograd 1974; 8.

¹⁴ D. Kicikis, *Osmanlijsko carstvo*, 4-52.

¹⁵ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 117.

2. Prvi znakovi krize osmanskog carstva

U vrijeme velikih uspjeha osmanskog carstva pojavljuju se i prvi znakovi krize. Prolaskom vremena broj problema s kojima se suočavalo Carstvo je sve veći, i oni su kao takvi narušavali moć Carstva. Iz tih razloga potrebnim se čini da izdvojimo neke od tih gorućih „problema“ koji su u velikoj mjeri uvjetovali slabljenje ovog „univerzalnog“ carstva. Smanjenje osvajačkih akcija oslabilo je državne prihode, što je smanjilo interes svih društvenih slojeva za državne interese. Državno rukovodstvo se bavilo dvorskim intrigama, živeći haremskim životom, pri čemu je vodilo pljačkaško-rasipničku politiku u privredi. Istovremeno u privredi se odigravao proces čiflučenja, koji u sjenu baca timare i zijamete. Posljedica toga je propadanje, najelitnije borbene snage carstva, spahija, nekada nepobjedivog konjičkog reda. Sličan proces odigravao se i kod janjičara koji, uslijed krize, redovno ne primaju platu.¹⁶

Osmansko carstvo je bila složena (višeetnička) država, u čijim pojedinim dijelovima se javljaju autonomističke težnje, kako kod kršćanskih naroda, tako i kod pojedinih, od centralne vlasti, osamostaljenih namjesnika, islamske vjere. Na čelu onih koji su podsticali pobune bila je obrazovana ulema, koja je na taj način prilijevala ogromno bogatstvo.¹⁷ Naravno, u vrijeme izraženije krize, sve značajniju ulogu imaju vjerski fanatici, tako da rastući broj „fundamentalista“ negativno je utjecao na razvoj nauke i tehnike, svakako jednih od oslonaca razvoja svakog društva.¹⁸ Sa druge strane, sigurnost u carstvu u velikoj mjeri je narušena od razbojničkih bandi hajduka i uskoka, koji su, kao odmetnici,

¹⁶ Janjičari su se sve više bavili drugim zanimanjima i tako smanjivali svoju borbenu sposobnost (*Bune i ustanci u Bosni i Hercegovine u XIX veku*, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, 1952. godine, 5-13.).

¹⁷ Obrazovanje koje je bilo ulemskog karaktera, ne samo da nije moglo ići ukorak sa evropskim niti odgovorit potrebama islamske vjere i Osmanske države.; S druge strane, među kršćanskim podanicima Carstva, posebno su značajnu ulogu imali Fanarioti koji su obavljali visoke dužnosti u pravoslavnoj crkvenoj hijerarhiji, ali i u osmanskoj administraciji, pri čemu su znali zauzimati značajne diplomatske položaje u Carstvu, ali i izvan njega (Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Orijentalni institut Sarajevo, poseb. izd. IX, Sarajevo 1996., 85-101; nadalje: A. Aličić, n. dj.).

¹⁸ D. Kicikis, *Osmanlijsko carstvo*, 89.

pljačkali stanovništvo, ne obazirući se, pri tome, na njihovu vjersku i nacionalnu pripadnost. Uslijed velike nesigurnosti koja se time pojavila stanovništvo bježi u gradove.¹⁹ U takvim okolnostima prestao je proces prelaska na islam, a samim time i mogućnost povećanja vojnih snaga, jer prema principima islamske države obaveza odbrane i rada je djelokrug koji je pripadao muslimanskim podanicima. Ekonomski razlozi za propadanje Osmanskog carstva, mogu se pravdati otkrićem Amerike, kao i novog puta za Indiju, čime se gubi ranija dominantna uloga u trgovačkim komunikacijama između Evrope i drugih dijelova svijeta.²⁰

3. Specifičnosti bosanskog ejaleta neposredno pred početak istočnog pitanja

Bosna i Hercegovina je, pred početak Istočnog pitanja, imala status *ejaleta*-najveće administrativne jedinice carstva.²¹ Navedeni status dobijen je 1580. godine tako što je dio teritorija budimskog (sandžaci Zvornik i Požega) i rumelijskog (Uz Bosanski sandžak priključeni su: Hercegovački, Kliški, Pakrački i Krčki). Poslije dolaska pod osmansku vlast Bihaća 1592. godine, nedugo zatim nastat će istoimeni sandžak kao sastavni dio Bosanskog ejaleta.²² Tako je Bosanski ejalet predstavljala jednu od najznačajnijih evropskih provincija Carstva, čije teritorije su prevazilazile obim nekadašnjeg bosanskog kraljevstva.²³ Porazom, Bošnjaka, kod Siska 1593. godine izginuo je veliki broj bosanskih spahija. To je za posljedicu imalo uvođenje *odžakluk timara* (nasljednih timara), što je povećalo utjecaj domaćeg askera i njegov interes za

¹⁹ Ostavljajući pri tome ogromne zemljišne komplekse neobrađenim (A. Aličić, *n. dj.*, 85-101).

²⁰ Osmansko carstvo ovim otkrićima gubi ulogu najznačajnijeg trgovačkog partnera između Evrope i Indije (V. Popović, *n. dj.*, 51).

²¹ Uzimanje mladića sa prostora Bosanskog ejaleta u janjičare traje od samog osvajanja Bosne 1463. godine. Na taj način zahvaljujući svojoj sposobnosti Bošnjaci su dostizali najviše dužnosti u okviru Osmanskog carstva. Međutim, oni nisu zaboravljali svoj rodni kraj, u kojem su često podizali prelijepe zadužbine (gradevine), koje ne samo da dodatno obogaćuju Bosnu, nego je čak svrstavaju u red razvijenijih zemalja carstva, kao i dijelova evropskog kontinenta tog doba. U Bosni se po prvi puta javlja prava, domaća gradska privreda, a grad Sarajevo je predstavljao jedan od najznačajnijih kulturnih centara Balkanskog poluotoka, pa i šire (Safvet-beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, od g. 1463-1850.*, Vlastita naklada, Sarajevo, 1900., 18-19).

²² H. Šabanović, *Bosanski pašaluk - postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo, 1982., 78-79; 82-85.

²³ A. Aličić, *n. dj.*, 41-43.i 85-89.; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 78-79;

odbrane svoje zemlje, tako da ovaj sistem pored jakih gradskih esnafa, predstavlja buduću ekonomsku osnovu Bosanskog ejaleta. Kao posljedicu toga imamo zakašnjeli proces čiflučenja u Bosni, koji nije bio tako raširen kao u drugim provincijama carstva. U tom periodu Bosanski ejalet na sjeveru gubi svoju „historijsku“ ulogu „kontaktne zone“, odnosno krajišta, tako da je jedino tu ulogu za zadržao na zapadu (područje Bihaćkog sandžaka). U vjerskom pogledu Osmansko carstvo je predstavljalo *islamsku državu*, u kojoj je sultan predstavljao i vrhovnog vjerskog poglavara.²⁴ Pravoslavni stanovnici su imali autonomiju u okviru „grčkog“ (pravoslavnog) milleta, a od 1557. godine dolazi do obnove Pečke patrijaršije.²⁵ Katolički podanici carstva na teritoriji Bosanskog ejaleta bili su organizovani u *franjevačku provinciju Bosnu Srebreu*.²⁶ Bosanski pašaluk od svog osnivanja 1580. godine, pa sve do Bečkog rata (1683-1699) bio je jedino krajište (serhat), na zapadu, tako da je to jedan dosta miran period po bosanske granice, izuzev na toj dosta aktivnoj zapadnoj strani.

4. Demografske prilike u Bosni i Hercegovini i evropskim dijelovima Osmanskog carstva

U velikim osmanskim osvajanjima tokom XV stoljeća dolazi do prodora ove države, ali i orijentalne kulture na prostore Panonske nizije i Podunavlja. Zajedno sa vojnom silom širila se i islamska vjera koja je na tim novoosvojenim područjima s vremenom pridobijala veliki broj pristalica.²⁷

²⁴ Od osvajanja Egipta 1517. godine sultani nose i titulu vjerskog poglavara svih muslimana, titulu halife. Prvi među njima bio je Selim I (V. Popović, *n.dj.*, 51).

²⁵ B. Nilević, *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo 1990.

²⁶ Ona je obuhvatala najveći dio Rumelije. Djelatnost franjevaca na prostorima carstva je uglavnom misionarskog karaktera (Julijan Jelanić, *Kultura i bosanski franjevci*, I svezak, fototip izdanja iz 1912., Svjetlost, Sarajevo, 1990., 156-200).

²⁷ Islam se nije širio silom. Tako znameniti bosanskohercegovački historičar Vladimir Skarić u članku: "Širenje islama u Bosni i Hercegovini" kaže: „Krivo je mišljenje da se na Balkanskom poluostrvu islam širio silom. Mnogo dokaza ima, da to nije tako. Ja ću istaći samo fakat da XIX vijek ne bi zatekao nijednog hrišćanina,

Muslimansko stanovništvo (Albanci, Bošnjaci, Turci idr.) dominiralo je u gradovima, koji su po svojoj fizionomiji imali islamsko orijentalni karakter, na području cijelog Balkanskog poluotoka.²⁸ Na selu je u većini pokrajina bilo brojnije kršćansko stanovništvo i to pravoslavnog obreda, izuzev u najsjevernijim dijelovima, gdje su brojniji katolici.

Tako u nekim, danas kršćanskim sredinama, muslimani su bili brojnija vjerska skupina.

Tako na prostoru između Drave, Dunava, Save i Ilove, oko 1580. godine, dakle pred Bečki rat, muslimani su činili većinsko stanovništvo.²⁹ Istraživanjima demografskih osobenosti Slavonije tog vremena bavili su se Stjepan Pavičić i Josip Buturac. Njihovi rezultati, iako su neovisno istraživali, se u značajnoj mjeri podudaraju. Prema rezultatima S. Pavičića na navedenom prostoru živi: oko 115.000 muslimana. Katolika (Hrvata) ima oko 72.000., Srba(pravoslavaca) oko 33.000. i 2.000 Mađara. Demografske analize pokazuju da je muslimansko stanovništvo (Albanci, Bošnjaci, Turci i dr.) dominiralo u gradovima, koji su po svojoj fizionomiji imali „islamsko orijentalni karakter“, na području cijelog Balkanskog poluotoka. Na selu je u većini pokrajina bilo brojnije kršćansko stanovništvo i to starosjedilačko (katoličko), mada se pod okriljem osmanske uprave ciljano doseljava vlaško (pravoslavno) stanovništvo. „Muslimani su bili ponajviše Hrvati starosjedoci, manje doseljenici iz Bosne i Srbije, a rijetko pravi Turci ili Arapi...“.³⁰

niti bi bilo i jedne crkve i manastira da je islam širen državnom silom. Islam su širile prilike i ljudske okolnosti.“ (*Islamska misao H. Mehmeda Handžića*, Sarajevo, 1994., 203.)

²⁸Grupa autora, *Historija naroda Jugoslavije*, knjiga II, Školska knjiga Zagreb, Zagreb 1959. (nadalje: *Historija naroda Jugoslavije II*).

²⁹ Istraživanjima demografskih osobenosti Slavonije tog vremena bavili su se Stjepan Pavičić i Josip Buturac. Njihovi rezultati, iako su neovisno istraživali, se podudaraju. Prema njihovim podacima na tom prostoru ima: oko 115.000 muslimana, među kojima dominiraju Bošnjaci i domaće starosjedilačko stanovništvo koje je prihvatilo islam. Katolika ima oko 72.000., Srba(pravoslavaca) oko 33.000. i 2.000 Mađara. (Grupa autora, *Islam i muslimani u BiH*, Sarajevo, 1977., 203.; Muhamed Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih muslimana*, Bosna, Sarajevo 1990., 119-120 (nadalje: M. Hadžijahić, *n.dj.*).

³⁰ „Zemljišni pojas od 30 km uz hrvatsko-tursku granicu od rijeke Ilove do Česme i dalje prema Dravi ostao je kroz 140 godina bez stanovnika; Pakračko-voćinska krajina zadržala je tek nekoliko stotina svojih starosjedilaca; u okolici Broda i Požege prešlo je oko 40.000 katolika Hrvata na islam, a otprilike toliko i u istočnom Srijemu; ondje je deset katoličkih sela prešlo na pravoslavlje, pa je tako i taj kraj izgubio uglavnom

Situacija je gotovo identična i u Lici, dok je veliki broj muslimana tada nastanjivao Dalmaciju.³¹ Od tih stanovnika dominirali su među muslimanskom populacijom starosjedoci koji su prihvatili islam, uz neznatan broj doseljenog neslavenskog stanovništva (Arapa i Turaka). Sličan proces se odigravao i na prostorima Ugarske, a pogotovo u gradovima gdje je islamizirano stanovništvo bilo dominantno.³²

U tom periodu na prostoru Bosanskog ejaleta prema izvještajima, službenika katoličke crkve: Petra Masarehija, Atanasija Grgičevića i Ivana Tomka Mrnavića, živjela je dvotrećinska muslimanska većina, od ukupnog broja stanovnika. Među jednom trećinom kršćana brojniji su oni „istočnog obreda“ (pravoslavci). Tako, prema apostolskom vizitatoru Petru Masarehiju, 1624. godine, u Bosni (uključujući i dio Slavonije, ali bez Huma i Popovog polja) muslimana ima oko 675.000; katolika oko 150.000 i 75.000 pravoslavnih. Muhamed Hadžijahić, koji se kod nas svakako najviše bavio ovom problematikom smatra da Masarehi jedino griješi kod broja pravoslavnih. Kao razlog za takav zaključak je izvještaj Atanasija Grgičevića, koji je raspolagao i službenom beglerbegovom dokumentacijom, te kaže da katolika ima u Bosni oko 250 000., dok pravoslavnih ima više, dok su najbrojniji muslimani koji čine apsolutnu većinu stanovništva u Bosni. Ivan Tomak Mrnavić, 1627. godine vidi u

svoje starinsko katoličko stanovništvo; katolici su u velikoj množini bježali pred Turcima u zapadnu Hrvatsku i Madžarsku gdje su se u velikom broju pomadžarili ... Uza sve teškoće i stradanja, progone i gubitke, Hrvati su katolici činili većinu seoskoga stanovništva od pravca: Ilok i ušće Bosuta pa Posavinom do Cernika i Stare Gradiške, Srijemom i Podravinom do Virovitice, u Đakovštini i u polovici sela Požeštine (Josip Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji za turskoga vladanja*, Zagreb, 1970).

³¹ Tu su u navedenim krajevima među muslimanskom populacijom Bošnjaci, uz domaće starosjedilačko stanovništvo, koje je prihvatilo islam, predstavljali većinu. Već 1530. godine Osmanlije ova područja naseljavaju muslimanima iz drugih krajeva i pravoslavnim iz donjeg Podrinja, odnosno iz područja oko rijeka Tare, Ibra i Lima. Od 1550. godine nailazi novi val naseljavanja Like, a 1575. i treći. Gradske sredine su naseljene muslimanskim stanovništvom, a pravoslavci – stočari naseljavaju brdsko-planinske predjele (martolozli ili četnici). „*Ono preostalo*“ prije osmanskih osvajanja katoličko stanovništvo, „*koje nije napustilo svoje domove skoro je sve prešlo na islam, ali je taj broj zanemariv*“. Prema podacima iz 1687. godine u Lici je bilo oko 30.000 muslimana koji su živjeli u oko 7.000 kuća i „*predstavljali su veliku većinu stanovništva*“ (Ševko Omerbašić, *Islam i Muslimani u Hrvatskoj*, Mešihat Islamske Zajednice u Hrvatskoj, Zagreb, 1999., 144).

³² Tako Evlija Čelebi, putujući 1660. i 1661. god. osmanskim dijelovima Ugarske bilježi: da se bosanskim jezikom govori u Pečuju. Stanovnici Budima su Bošnjaci, kao i bijeli stanovnici Sigestvara. Istovremeno stanovnici Kaniže govore više jezika, od kojih je bosanski na prvom mjestu, dok u Šiklošu se govori poturski (M. Hadžijahić, *n.dj.*, 119-120).

Bosni dvotrećinsku muslimansku većinu, dok od jedne trećine kršćana su brojniji oni grčkog obreda. Slične podatke daje i fra Marijan Mrnavić.³³

Poslije osmanlijske pobjede na Mohačkom polju, pod osmanlijsku vlast došli su Srijem, Bačka i Banat. To područje je odranije zbog velike nesigurnosti bilo slabo nastanjeno³⁴. Ta okolnost je bila još izraženija poslije osmanlijskih osvajanja kada jedan dio starosjedilaca bježi, pred njima, na sjever. U novonastalim okolnostima osmanlijska vlast je vršila organizovano naseljavanje *kolonizatora*, među kojima je dominiralo *pravoslavno-stočarsko stanovništvo*, kao i jedan dio muslimanske populacije. To stanovništvo imalo je zadatak da, kao krajšnici, brane granice Carstva.³⁵

Proces širenje islama imao je značajnog odjeka, kod stanovništva, u Srbiji gdje je veliki broj starosjedilaca prešao na islam. U to vrijeme u Srbiju je doselio i veliki broj kolonizatora iz Podunavlja, Vlaške, Hercegovine i Crne Gore. U gradovima Srbije dominirali su muslimani najčešće slavenskog porijekla, a na selu pravoslavni starosjedoci.³⁶ Prostor Novopazarskog sandžaka, kao sastavnog dijela Bosanskog ejaleta, je u najvećem dijelu bio nastanjen starosjedilačkim stanovništvom koje je prihvatilo islam. Od svih pokrajina Rumelije proces prelaska na islam, pored Bosne i Hercegovine, bio je najizrazitiji kod Albanaca, koji su i na Kosovu, uslijed srpske kolonizacije na sjever, postali najbrojnije stanovništvo. Prihvatanje islama jedino nije imala značajnijeg zamaha u brdskim krajevima Crne Gore, gdje je zbog teških životnih okolnosti

³³ M. Hadžijahić, *n. dj.*, 155-158. Treba napomenuti da područja koja je zaobišao u svom izvještaju Masarechi, su tada bila vrlo slabo nastanjena. Tu nenaseljenost će kasnije nešto ublažiti dolazak kršćanskih kolonizatora.

³⁴ Starosjedoci su pod raznim propagandnim pritiscima dobrovoljno napuštali svoja ognjišta. (*Historija naroda Jugoslavije II*, 626).

³⁵ Tako je na selu dominiralo pravoslavno stanovništvo, mada je bio i veliki broj muslimanskih sela, dok u gradovima, kao i drugdje uglavnom žive muslimani. To pridošlo stanovništvo imalo je poreske olakšice i druge povoljnosti u novoosvojenim područjima. Muslimansko stanovništvo dolazilo je iz Srbije, dok je i veliki broj starosjedilaca prihvatio islam. (*Historija naroda Jugoslavije II*, 181-184. i 626).

³⁶ Među kolonizatorima dominirali su Vlasi-stočari, mada je bilo i veliki broj muslimana kolonizatora. Njihovo naseljavanje na tom području je bilo potrebno iz dva razloga: a) područje je dosta plodno, ali slabo nastanjeno; b) sve do bitke na Mohačkom polju, Smederevski sandžak je predstavljao krajište carstva (*Isto*, 72-94., 181-184 i 626).

ogroman broj stanovnika napuštao ognjišta i putem kolonizacije dobrovoljno odlazio u druge krajeve. Značajno strateško područje za Osmansko carstvo predstavljala je današnja Makedonija, u koju su vlasti naseljavale turkmenska plemena iz Saruhana i Male Azije, dok je jedan dio starosjedilaca prihvatio islam (Torbeši).³⁷

Na osnovu navedenih podataka možemo zaključiti da su *kršćani u većini osmanskih pokrajina u Evropi predstavljali demografski brojnije stanovništvo u ruralnim sredinama, dok su muslimani činili većinu u gradovima*. Prema tome, usljed dominacije ruralnog elementa demografski gledano proces prihvatanja islama zahvatio je manje od od polovine stanovništva navedenih krajeva.

Podanici carstva su se dijelili na *asker*-vojni stalež i *raju*. Asker, kao vladajući društveni sloj, uglavnom je bio sastavljen iz muslimanske populacije, mada su u sastav askera ulazili i kršćani. Podređeni podanici carstva nosili su jedinstven naziv raja, koja se dijelila na kršćansku i muslimansku. Ovo bi ukratko bila demografska slika Balkanskog poluotoka i područja Podunavlja neposredno pred Bečki rat.

5. Bezuspješna opsada Beča i početak velikog rata (1683-1699)

Veoma tešku krizu koja je zadesila Osmansko carstvo se polovinom XVII stoljeća privremeno je uspio suzbiti, osamdesetogodišnji, veliki vezir Mustafa-paša Ćuprilić. On je otpočeo sa reformom po uzoru na „zlatno Sulejmanovo doba“. Ustvari od početka njegove vladavine počinje posljednji bljesak Osmanskog carstva. Takve okolnosti bile su podsticaj za nove ofanzivne akcije ka prostoru srednje Evrope, sa jasnim ciljem da se osvoji Beč. Sa tim ciljem Mustafa-paša je pokrenuo

³⁷ Oni naseljavaju turkmenska plemena iz Saruhana dok na sjeverozapadu naseljavaju plemena Juruka i Konjara, koja su doselila iz Male Azije. U islamsko-orijentalnim gradovima najbrojniji su muslimani, mada ima i veliki broj Jevreja, Grka, Makedonaca i dr. Na selu preovladava makedonsko stanovništvo (*Isto*, 50-54).

ofanzivnu akciju, 1663. godine u kojoj je i pored neuspješne realizacije plana, mirovnim ugovorom u Vašvaru, došlo do teritorijalnog proširenja na prostoru Ugarske.³⁸

Započeto djelo nastavio je njegov zet Kara Mustafa-paša, koji je 1683. godine stigao na čelu osmanske vojske u srce srednje Evrope, pred grad Beč, te započeo njegovu posljednju opsadu. Austrijske snage pružale su snažan otpor, ali ipak do prave promjene na bojištu, odnosno do razbijanja opsade, došlo je tek kada je u pomoć pristigao poljski kralj *Jan Sobjeski*, sa oko 90.000 svojih vojnika. U takvim okolnostima opsada je razbijena. U nastavku rata protiv Osmanskog carstva udružile su se, pod pokroviteljstvom pape 1684. godine, Habsburško carstvo, Venecija, Poljska i Rusija (priključila se 1686). One su formirale *Svetu ligu* koja je nanijela ogromne teritorijalne gubitke Osmanskom carstvu. U toku rata reformisane austrijske trupe predvođene princom Eugenom Savojskim prodirale su sve do Makedonije. Navedene okolnosti su prouzrokovale, unutar Osmanskog carsva, niz pobuna i ustanaka. Katastrofalno stanje u kojem se nalazilo carstvo, ublažio je Mustafa-paša Ćuprilić svojim dolaskom na mjesto velikog vezira, organizovanom akcijom, je protjerao neprijateljske snage preko Dunava. Međutim, konačan uspjeh njegove protuofanzive spriječen je porazom i pogibijom kod Slankamena (1691), kao i porazom sultana Mustafe II, kod Sente (1697). Poslije ove bitke zaraćene snage su bile veoma iscrpljene, a na terenu je sve očividnija ravnoteža, pa je došlo do mirovnog sporazuma u *Sremskim Karlovcima* 1699. godine.³⁹

Kada je u pitanju teritorij Bosanskog ejaleta, dolazi do značajnih demografski i teritorijalnih promjena. Katoličko stanovništvo je u ovom ratu uslijed prodora Eugena Savojskog duboko na teritorij Bosanskog

³⁸ Taj rat je vođen sa Habsburškim carstvom, koje je ustvari potdšticano od evropskih sila da se odupre osmanlijskoj ekspanziji. Upravo u drugoj polovini XVII stoljeća, počinje borba vladajuće dinastije sa plemstvom za uvođenje apsolutističke vlasti. U toj borbi pojedini oblasni gospodari upućuju poziv Osmanskom carstvu za pomoć. Tako je otpočeo rat u kojem Habsburgovcima pruža pomoć uz čiju pomoć Habsburgovci razbijaju opsadu Beča i nanose poraz kod Sv. Gottharda (*Historija naroda Jugoslavije II*, 736.750.; Grupa autora, *Istorija Jugoslavije*, Prosveta, Beograd, 1973.160-161.)

³⁹M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 286-289.; V. Popović, *n. dj.*, 74-75.

ejaleta, zbog vjerske solidarnosti, pružalo podršku Savojskom koja je praćena velikim razaranjem i pustošenjem svih gradova koji su bili na meti austrijskog prodora do Sarajeva, tako da je kod katoličkog stanovništva zavladao strah za odmazdom te je došlo do masovnog emigriranja prema sjeveru, odnosno habsburškim teritorijima.⁴⁰ Naravno, u svemu tome glavnu ulogu, kao svojevrsne "vođe" katoličkog korpusa, imali su franjevci, što je imalo za posljedicu i zatvaranje značajnog broja samostana. U Bosanskom pašaluku ostala su "tri samostana (Sutjeska, Kreševo i Fojnica) i svega 26 svećenika. Prema pisanju biskupa fra Paškala Vujičića, broj katolika u Bosni i Hercegovini spao je na 17.000 duša".⁴¹ Nažalost, u novonastaloj situaciji pozicija katoličkog stanovništva je bila dosta nezavidna jer je to bilo pravo demografsko desetkovanje.⁴² Ovim mirovnim ugovorom dolazi do osjetnog smanjenja teritorija Bosanskog ejaleta koje je ostalo "*bez cijelog Cerničkog, Požečkog i Ličkog, te dijelova Kliškog i Hercegovačkog sandžaka*", a veliki dio islamiziranog stanovništva sa tih zaposjednutih krajeva svoje utočište nalazi na teritoriju smanjenog Bosanskog ejaleta.⁴³

U samom ratu podršku Osmanskom carstvu je pružila Francuska, koja je koristila austrijsku zauzetost na istoku, te izvršila invaziju na Rajnsku oblast.⁴⁴

⁴⁰ H. Kreševljaković, *Bitka pod Banjalukom 4.VIII 1737.*, Izabrana djela IV, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991., 7.

⁴¹ Fra Stanko Mijić, *Vremeplov Bosanske posavine crkava i samostana na Raščici u Tolisi*, Franjevački samostan u Tolisi, Tolisa, 2001., 97. vidjeti nap. 2.

⁴² H. Kreševljaković, *n.dj.*, 7.

⁴³ *Isto.*

⁴⁴ Istovremeno je Austriji podršku pružalo kršćansko stanovništvo sa prostora Osmanskog carstva. V.Popović, *n. dj.*, 72-73.

6. Mirovni ugovor u Sremskim Karlovcima i odraz na Bosanski pašaluk

Na već spomenutom mirovnom skupu u Sremskim Karlovcima potpisan je mirovni ugovor. Po tom ugovoru Osmansko carstvo je u odnosu na predratno stanje ostalo uskraćeno za sljedeće teritorije: cijela Ugarska izuzev Banata, Slavonija i Srijem, do linije povučene od ušća Tise do ušća Bosuta. Granice prema Bosanskom ejaletu išle su uglavnom današnjom granicom Bosne uz dodatak nekoliko mjesta na krajnjem sjeverozapadu Bosne. Venecija je dobila Moreju (Peloponez), dok je njeno teritorijalno proširenje u Dalmaciji išlo do sat hoda unutar linije koja spaja: Knin, Vrliku, Zadvarje, Vrgorac i Gabelu (na Neretvi).⁴⁵ Uspjesi Rusije u ovom ratu svodili su se na vezivanje krimskih Tatara za sebe. Međutim, na mirovnim pregovorima, Rusija je imala pretjerane zahtjeve, koje Osmansko carstvo nije moglo prihvatiti. Time je došlo do odlaganja konačnog mira, koji je, naredne 1700. godine, potpisan u Carigradu. Tom prilikom Rusija je dobila u posjed Azov, kao i oslobađanje od obaveze da plaća danak krimskom hanu.⁴⁶ Poljaci su mirovnim ugovorom u Sremskim Karlovcima dobili od Osmanskog carstva Kamenjac sa podolskim i ukrajinskim pograničnim krajevima.

„Sultan je Karlovačkim mirom potvrdio slobodu vjeroispovijesti katolicima u Bosni, što je austrijskom caru omogućilo da pod vidom njihove zaštite upliće u unutrašnje osmanske poslove“. Ugovorom se jamči i sloboda trgovine svim stranama, čime je Habsburškom carstvu i Mletačkoj republici omogućeno da komercijalno iskorištavaju Osmanskog carstva, ali da preko svojih trgovaca podstiču i uzburjuju kršćansko stanovništvo na osmanskim teritorijama *„protiv samog sultana, kao njihovog legitimnog vladara“.*⁴⁷ Svim stranama potvrđeno je pravo

⁴⁵ *Historija naroda Jugoslavije II*, 827-828.

⁴⁶ Azov je grad i luka na Donu, 8 km udaljena od Azovskog mora. Ovaj grad je u osmanlijskom posjedu od 1471. godine. Njegovim dobijanjem ruski car Petar Veliki (1689-1725), započinje sa gradnjom flote, koja će kasnije nanositi teške poraze osmanskoj vojsci. Ujedno to predstavlja početak realizacije ruske politike za izlazima na topla mora. (Mustafa Spahić, *Povijest islama*, El_Hidaja, Sarajevo, 1996., 436.; V. Popović, n.dj., 75-76.

⁴⁷ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 289.

slobodne posjete sv. mjesta, na teritoriji Osmanskog carstva, kao i samog Jerusalima. Ova opsada Beča bila je posljednja dobro pripremljena ofanzivna akcija Osmanlija prema Evropi.⁴⁸ U budućnosti, će još biti ofanzivnih akcija, ali ipak one neće biti odraz stvarne moći carstva, već nasuprot toga odraz određene historijske ili strateške nužnosti. Poslije ove bitke, gdje su po prvi puta od „*kršćanskih sila*“ izgubljene već u tom trenutku „*tradicionalne osmanlijske zemlje*“. Kasniji slijed događanja će ustvari pokazati da Osmansko carstvo prelazi u defanzivu, sa ciljem očuvanja postojećih teritorija, dok se među evropskim silama javlja želja za protjerivanjem ovog carstva sa evropskih prostora. Samim time javljaju se događaji koji se ubrajaju u okvir historiografskog problema-Istočno pitanje. S toga početak Istočnog pitanja vežemo za okolnosti koje su uslijedile poslije bezuspješne opsade Beča, 1683. godine.⁴⁹

Porazom pod Bečom, 1683. godine, kao i kasniji ratni neuspjesi Osmanskog carstva, negativno su se odrazili i na stanje u Bosanskom pašaluku, koje je ponovo postalo krajište (pogranično područje) sa tri strane, Tako, ovaj ejalet se graniči sa Habsburškom carevinom sa zapada i sjevera, dok na jugu se graniči sa Mletačkom republikom. U tim novonastalim okolnostima Bosna nije više polazana tačka za daljnja osvajanja, već naprotiv najisturenija evropska provincija Osmanskog carstva, kojoj je pripadao "lavovski dio tereta" u odbrani carstva. Još u toku rata (1683-1699), Bosna je kao neposredno ratno poprište doživjela

⁴⁸ Stanovništvo carstva se teško mirilo sa ovim porazom, tako da je veliki vezir Husejn Hamdžazade Ćuprić, za pridobijanje javnog mnjenja, angažovao najposobnijeg historičara tog vremena, Naima. Upravo ovaj historičar je imao zadatak da nađe opravdanje za mir koji je potpisao veliki vezir. Da bi to postigao, Naim opravdanje za mir koji je potpisao veliki vezir, nalazi u njegovom poređenju sa mirovnim ugovorom koji je potpisao Muhamed kod Hudajbije. (Grupa autora, *Svijet islama-vjera, narodi, kultura*; Mladinska knjiga, Ljubljana, 1979., 287. Kada je krenuo u pohod na rodnu Meku, prorok i državnik Muhamed, našavši se sa svojom vojskom u nezavidnoj situaciji prihvatio je primirje. Kasnije je vrijeme pokazalo ispravnost te Muhamedove odluke).

⁴⁹ Takvo mišljenje iznosi i Milorad Ekmečić (V. Popovića, *n.dj.*, IX-X), pri čemu on period do 1683. godine naziva predhistorijom Istočnog pitanja

stravična razaranja, pri prodoru habsburške vojske predvođene princom E. Savojskim, do Sarajeva (1697).⁵⁰

Karlovačkim mirom započinje izgradnja suvremenih bosanskohercegovačkih granica. Naime, te granice “Bosanskog ejaleta koje su išle rijekom Savom i Unom, na jugu skoro istovjetne sa današnjom granicom Bosne i Dalmacije, na istoku Smederevskim sandžakom, a na jugoistoku granicom nekadašnjeg Novopazarskog sandžaka čija je teritorija još od osmanskih osvajanja Bosne bila u sastavu istoimenog ejaleta.”⁵¹ Sa značajnim teritorijalnim gubicima i poljuljanim unutrašnjim uređenjem Osmanskog carstva, Bosna je kao pogranična provincija ušla u kontekst tzv. Istočnog pitanja. Na taj način svi ratovi koji su u narednom period vođeni u kontekstu tzv. “Istočnog pitanja” svoj odraz i refleskije imao je Bosanskom ejaletu.

7. Ratovi za odbranu Bosne u XVIII stoljeću

Osamnaesto stoljeće je bilko veoma militantno kada su u pitanju odnosi vezani za „Istočno pitanje“. Međutim, period koji je uslijedio od potpisivanja mira u Sremskim Karlovcima (1699), pa sve do početka Osmansko-Ruskog rata (1768-1774), možemo slobodno prozvati periodom ravnoteže u događanjima vezanim za Istočno pitanje. Kada je u pitanju Bosanski ejalet na njega su se u velikoj mjeri odražavali i oni sukobi koji su se u okviru Istočnog pitanja odvijali daleko do njenih granica. Tako, npr. kada je došlo do osmansko-ruskog rata 1711. godine, iako Bosna nije bila ni blizu međe sukoba zaraćenih strana, njeno stanovništvo moralo se sukobiti sa crnogorskim razbojnicima i plaćenicima, koji su podsticani od Rusije, na pograničnom području

⁵⁰ On ovom prilikom nije uspio rasplamsati vjerski rat u Bosni, što mu je bio cilj, ali je zato uspio spaliti Sarajevo, koji kao trgovačko i zanatsko središte je u velikoj mjeri ugrožavalo mnoge konkurentske gradove na prostoru Monarhije. O spaljivanju Sarajeva vidi: M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 287-289.; O samom pohodu iz dnevnika E. Savojskog više: Davorin Taslidžić i Danijela Taslidžić Herman, *Osmanska Baranja*, Zavod za baranjsku povijesnicu, Beli Manastir, 2013., 118-124.

⁵¹ Grupa autora, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, BKC, Sarajevo, 1998. (dalje: *Bosna i Hercegovina*), 117.

Bosanskog pašaluka činili razna razbojništva i zulume.⁵² Ipak ovaj rat nije donio neke značajnije promjene, izuzev ljudsko-materijalnih gubitaka. Prva decenija poslije Karlovačkog mira odvijala se veoma povoljno po Osmansko carstvo. Habsburško carstvo je ozbiljno ugroženo plemićkom pobunom u Ugarskoj i ratom u kojem gubi suverenu vlast nad Španjolskom.⁵³ Istovremeno Rusija vodi Sjeverni rat (1700-1721), sa ciljem da se teritorijalno proširi na područje sjeverne Evrope.⁵⁴ U novonastalim okolnostima po nagovoru švedskog kralja Karla XII u rat ulazi Osmansko carstvo. Akcija će krenuti februara 1711. godine, pošto je prethodno krimski han donio u Carigrad dokaze o ruskom kršenju primirja. U ratnim operacijama, koje su se vodile na Prutu, ruska vojska Petra Velikog, ne dobivši očekivanu pomoć kršćanskog stanovništva sa prostora Osmanskog carstva, se našla u potpunom okruženju.⁵⁵ Rat je završen mirovnim ugovorom koji je bio dosta povoljan za Rusiju s obzirom na situaciju u kojoj se našla, a to su: vraćanje Azova i rušenje utvrda na Donu, te povlačenje ruske vojske iz Poljske i ukidanje ruskog prava da drži svog poslanika u Carigradu. Da je u tim momentima Rusija imala pretjerane zahtjeve, u okviru Istočnog pitanja, u poređenju sa trenutnim vojnim mogućnostima svoje vojne sile, dokazuje realizacija ovog mirovnog sporazuma. Naime, Rusija je u dva navrata pokušala izbjeći praktično ispunjavanje odredaba mirovnog sporazuma. Međutim,

⁵² Bošnjaci su se morali suprostavljati crnogorskim napadima 1711., 1712., i 1713. godine. Zbog toga su oni 1714. godine krenuli na uspostavljanje reda u C. Gori. Vidi; Enes Pelidija, *Pohodi bosanskih paša na Crnu Goru od 1706 - 1714. godine.*, Prilozi, Institut za istoriju, br.17., Sarajevo, 1980., 101-128.

⁵³ Ustanak na prostorima Ugarske je 1707. godine, privremeno, uspio zbaciti cara Franju sa prijestola. S druge strane, gubitkom Španjolske, Habsburgovci gube mogućnost da se održe kao pomorska-kolonijalna sila. Mirovni ugovori Utrehtu i Raštatu su teritorija Habsburgovaca doveli do ravnoteže snaga na zapadu Evrope, a nastankom Pruske, Habsburgovci dobijaju konkurenta u njemačkim zemljama. Te okolnosti su bile sudbonosne za preorijentaciju njene vanjske politike ka prostorima Osmanskog carstva i Poljske. (*Historija naroda Jugoslavije II*, 861-864).

⁵⁴ Rusija teži da izađe na sjeverno-evropska mora i tako postane značajna evropska sila. Situacija po Rusiju u toj namjeri je bila naročito povoljna poslije pobjede nad Švedanima kod *Poltave* (1709). Tom prilikom švedski kralj Karlo XII je pobjegao na osmanlijski teritorij, gdje uz pomoć francuske i poljske diplomatije uspijeva zadobiti velikog vezira Baltadži Mehmed-pašu za akciju.

⁵⁵ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 293-294.; V. Popović, *n.dj.*, 78. Ruskom pozivu za pomoć odazvali su se jedino Crnogorci koje je prethodno ruski emisar pukovnik Mihajlo Miloradović, uz novac i obilate poklone, nagovorio na razbojničke akcije (Enes Pelidija, *O ulozi ruskog pukovnika Mihaila Miloradovića u dizanju ustanka crnogorskih, brdskih i hercegovačkih plemena 1711. godine protiv turske vlasti*, Prilozi, Institut za istoriju, br.18., Sarajevo, 1981., 221-229.).

kada je došlo do okupljanja osmanlijske vojske, Rusija kreće sa realizacijom odredaba mirovnog sporazuma.⁵⁶ Konačan mirovni ugovor potpisan je u Jedrenu 1713. godine. Poslije ove sjajne pobjede na Prutu stanovnici Carstva počinju da vjeruju u "drugú Hudajbiju". U takvim okolnostima Porta donosi odluku o objavi rata Veneciji, decembra 1714. godine.⁵⁷ Početak rata išao je na ruku Osmanskom carstvu, koje je, uz podršku lokalnog stanovništva zauzela Moreju. Venecije je od Bosanskog ejaleta osvojila Imotski i Čačavinu, te na taj način odvojila Osmansko carstvo od Dubrovačke Republike. Tom prilikom Dubrovčani su da bi izbjegli neposredno susjedstvo sa vječitim i neugodnim trgovačkim konkurentom, kakva je Venecija, poklonili područje Kleka i Neuma na sjeveru, i Sutorine na jugu, Osmanskom carstvu. Pošto se našla u vrlo neugodnoj situaciji, Venecija je tražila pomoć od ranijih saveznika. Tom pozivu odazvala se Austrija, aprila 1716. godine, koja je iste godine nanijela težak poraz portinim snagama, od 100.000 vojnika, kod Petrovaradina, 5.VIII 1716. godine. To je vjerovatno najtragičniji rat za Bošnjake u cijelom periodu Osmanske vladavine nad njenom teritoriju.

U ovom ratu Habsburška carevina je "računala na potporu preostalog katoličkog stanovništva u Bosni koji je već otprije najavio Austriji pokornost" te koje u samom toku rata "prelazi preko granice (Save), te se naseljavao na područjima pod austrijskom vlašću".⁵⁸ Ratna akcija habsburške vojske na južnoj obali Save težila je da uspostavi odbrambenu liniju "dalje od Save pomoću utvrda, čardaka, šanaca." Ta planirana linija je trebala imati pod kontrolom najznačajnije utvrde sjeverne Bosne (Zvornik, Gradačac, Gračanica, Doboj, Banja Luka, da se kasnije produži do Bihaća).⁵⁹ U toj namjeri dolazi do prebacivanja habsburške vojske iz područja Broda (Slavonski Brod; pod kontrolom komandanta - baruna Petraša) lađama u jesen 1716. godine na desnu obalu Save. Prvobitni

⁵⁶ V. Popović, *n.dj.*, 77-78

⁵⁷ Rat je otpočeo pod optužbom da su Mlečani uznemiravali osmanlijske brodove i pružali pomoć crnogorskim odmetnicima (M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 293-296).

⁵⁸ S. Mijić, *Vremeplov Bosanske posavine*, 97-98.

⁵⁹ S. Mijić, *Vremeplov Bosanske posavine*, 98.

uspjesi "cesarove vojske" doveli su do zauzimanja Bosanskoga Broda, Dervente i Doboja, te je princ Eugen Savojski naredio, da se "marljivo uredi" dostignuta granična linija.⁶⁰ Tokom 1718. godine na frontovima je primijetna ravnoteža snaga, te u takvim okolnostima dolazi do mirovnih pregovora.⁶¹ Mirovnim ugovorom u *Požarevcu*, 21. jula 1718. godine, Habsburško carstvo je kao rezultat vojnih uspjeha izvojevalo novi prodor prema ranijim teritorijama Osmanskog carstva. Ona je po principu "*uti possidetis*" dobila Banat i sjevernu Srbiju sa gradovima: Beograd, Paraćin, Stalac i Šabac. Na prostoru Bosanskog pašaluka taj dobitak se ogledao u dobijanju Bijeljine i Brčkog. Za realizaciju "*na terenu*" određene su mješovite komisije da provedu razgraničenja.⁶² Taj novodobijeni habsburški posjed, koji je po prvi jedini puta ugrozio bosansku granicu na rijeci Savi, protezao se južno od Save i to kod Bijeljine do 30 km (obuhvatajući i Bijeljinu)⁶³, onda dalje do rijeke Bosne oko 5 kilometara, te od Bosne do Novoga na Uni se proširivao na 10 kilometara.⁶⁴ Ratne operacije koje je provodila habsburška vojska još u vrijeme trajanja mirovnih pregovora u Požarevcu uspjela je privremeno ovladati i najsjevernijim tačkama, gradovima Doboj i Derventa.⁶⁵ Tako je ovim mirovnim ugovorom došlo do formiranja južnih granica Bosne i Hercegovine, koje će ostati istovjetne sve do Austro-ugarske okupacije 1878. godine. Situacija je bila, mnogo gora, na sjeveru, jer mirovnim ugovorom u Požarevcu, Bosanski pašaluk ostavljen je bez pojasa, 6-10. km uz rijeku Savu. U taj pojas ušli su sljedeći gradovi: Brčko, Bijeljina,

⁶⁰ S. Mijić, *Vremeplov Bosanske posavine*, 98.

⁶¹ Španjolci su napali Sardiniju, austrijski posjed u Italiji, pa je i Austriji neophodan mir. Posrednici u ovom kao i kod Karlovačkog mira su Nizozemska i Engleska, koje su vodeće zemlje u trgovini sa Istokom, tako da im rat nanosi teške ekonomske gubitke (M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 293-296).

⁶² E. Pelidija, *Bosanski ejalet od Kalovačkog do Požarevačkog 1699-1718*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989., 251-252);

⁶³ Po dogovoru, predstavnici dviju država sastali su se 14. septembra 1718. godine kod Bijeljine radi utvrđivanja nove granice. Na samom početku zbog određivanja pozicije Bijeljine nastaju prvi problemi. General Petraš je smatrao da Bijeljina treba da pripadne habsburškoj carevini, iako u gradu nije bilo carske posade. Tome se zahtjevu usprotivio vođa osmanske strane Mustafa-paša (raniji bosanski beglerbeg, koji je u tom trenutku obnašao dužnost beglerbega od Adane). Međutim, poslije konsultacija sa Carigradom i Bečom odlučeno je da Bijeljina bude pod vlašću Habsburgovaca (E. Pelidija, *n.dj.*, 254-255)

⁶⁴ Regulacija granice počela je 14. septembra 1718., ali problemi su nastali na samom početku zbog Bijeljine, tako je započeti proces nastavljen mjesec dana kasnije tj. 17. oktobra.

⁶⁵ E. Pelidija, *n. dj.*, 255.

Furjan, Bosanski Brod, Kobaš, Gradiška i Dubica.⁶⁶ Austrija je, zahvaljujući ovoj pobjedi, osvojila sljedeće teritorije: Temišvar, prostor jugoistočnog Srijema, Banat, Malu Vlašku i sjevernu Srbiju sa Beogradom. Njena saveznica, Venecija je, uz nove teritorijalne gubitke Gabele i na Kritu, utjehu trebala potražiti u osvojenom Imotskom. Ovaj mirovni ugovor je dodatno olakšao mogućnost ekonomskog iskorištavanja Osmanskog carstva, na taj način što je utvrđen porez za austrijske i venecijanske trgovce na 3%, od ukupne vrijednosti robe. Austrija je stekla pravo slobodne plovidbe Dunavom i Crnim morem, uz mogućnost korištenja turskih pristaništa uz plaćanje utvrđene takse. Austrija i Osmansko carstvo su dopustile jedna drugoj držanje konzularnih predstavništava⁶⁷ Ovim mirovnim ugovorom, Austrija je zakoračila na Balkanski poluotok, te istakla svoju vodeću ulogu u rješavanju Istočnog pitanja. S druge strane, poslije Požarevačkog mira, Mletačka Republika, gubi svoju trgovačku moć na Sredozemlju i u Levantu, te na taj način polako izlazi iz utrke u rješavanju Istočnog pitanja.⁶⁸ U trenutku kada je Austrija kročila na Balkanski poluotok, njen drugi partner, Rusija, vodi diplomatsku borbu, čiji je glavni cilj da prestane plaćati danak krimskom hanu.⁶⁹ „I tako poslednja decenija šesnaestog veka označava glavnu deonicu koja raspolučuje Osmansko carstvo“. To predstavlja početak *dezintegracije „pred očima moderne Evrope“*.⁷⁰

⁶⁶ Osvajanje Bosanske posavine će za posljedicu imati da ovaj najplodniji dio Bosne dugo ostane slabo naseljen. O Požarevačkom miru vidi: *Bosna i Hercegovina*, 121-123.; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 295-296.

⁶⁷ Poslije opsade Beča, 1683. g., u Austriji se javlja muzička vrsta „musica alla Turca“. Studij orijentalnih jezika otpočeo je u Beču, 1674. godine, a Orijentalna akademija 1754. godine. Cilj ovih institucija je osposobljavanje državnih činovnika, za diplomatsku službu. Dakle, interes za Orijent je u velikoj mjeri porastao i bio predmet svestranih analiza (Safvet beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u Islamskoj književnosti*, Svjetlost, Sarajevo, 1986., 245-246.).

⁶⁸ U toj trgovini ona posustaje pred moćnijim konkurentima kao što su: Engleska, Nizozemska i Francuska, tako da Venecija poslije ovog mirovnog sporazuma postala drugorazredna sila. (V. Popović, *n.dj.*, 30.).

⁶⁹ Mirovni pregovori vođeni su u Jedrenu 1713. I 1720. godine (V. Popović, *n.dj.*, str.80-81.).

⁷⁰ H. Inaldžik, *Osmansko carstvo*, 8.

ZAKLJUČAK

Neuspješnom opsadom Beča, 1683. godine, i nekoliko poraza u nastavku rata usloveli su gubitke značajnih teritorija za Osmansko carstvo. Tako mirom u Sremskim Karlovcima pod habsburšku kontrolu dolazi cijela Ugarska izuzev Banata, Slavonija i Srijem, do linije povučene od ušća Tise do ušća Bosuta. Sam rat predstavlja početak „*Istočnog pitanja*“ koje će u nekoliko narednih stoljeća biti u epicentru evropske politike, ali njegove konsekvence se osjećaju i danas na balkanskim prostorima. Navedenim ratom, otpočinje proces formiranja današnjih bosanskohercegovačkih granica, a njen teritorij sa tri strane postaje neposredno ratno poprište u brojnim ratovima koji su se vodili na ovim bremenitim prostorima.